

Jodenvervolging en daderprocessen in België en Nederland (1944-1951)

Rechtspraak en herinneringsculturen

77

NICO WOUTERS EN JAN JULIA ZURNÉ

The Holocaust and Didactic Trials in Belgium and the Netherlands (1944-1951): Legal Procedures and Trial Narratives

In the aftermath of the Second World War, a number of ‘didactic trials’ against perpetrators of the Holocaust heavily influenced historiography, the construction of memory and historical thinking. The influence of small scale, serial trials immediately following the war is much harder to detect. In this article, we compare post war trials against Dutch and Belgian policemen, denouncers and concentration camp guards between 1944 and 1951. Both countries lacked specific ‘trial narratives’ with regard to local perpetrators in the Holocaust. The trials were a legal confirmation of the existing consensus to deny the full responsibility of local perpetrators, a situation which persisted in Belgium for decades. In the Netherlands, however, the ‘closed off’ past resurfaced when ‘memory incidents’ came up in the 1950s. The notion of local perpetrators in the Holocaust was linked to a wave of more general social criticism during the 1960s.

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog hadden sommige in het oog springende ‘didactische rechtszaken’ tegen daders van de Jodenvervolging een grote invloed op de geschiedschrijving, de herinneringsconstructie en het historische bewustzijn. De invloed van kleinere seriële processen onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog is veel moeilijker te bepalen. In dit artikel vergelijken we naoorlogse rechtszaken tegen Nederlandse en Belgische politiemensen en geüniformeerde wapendragers, verklidders en kampbewakers tussen 1944 en 1951. In beide landen ontstonden om diverse redenen geen specifieke ‘procesnarratieven’ rond het daderschap van Belgische en Nederlandse Jodenvervolgers. Deze processen vormden een

juridische bekrachtiging van een bestaande consensus om de volle eigen verantwoordelijkheid niet onder ogen te zien. In België bleef deze situatie lange tijd bestaan. In Nederland werd dit ‘gesloten verleden’ toch snel weer opengebroken. Dit laatste gebeurde (onder meer) van onder uit. Het vermeende falen van de Bijzondere Rechtspleging in sommige zaken leidde al in de jaren 1950 tot herinneringsincidenten. Op die manier kon het eigen daderschap in de Jodenvervolgung sneller aansluiting vinden bij de bredere golf van maatschappijkritiek in de jaren 1960.

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werden veel rechtszaken gevoerd tegen collaborateurs en oorlogsmisdadigers. Vaak werd in deze rechtszaken niet alleen recht gesproken. Het bleek onvermijdelijk om in het kader van dit soort processen een bredere historische analyse uit te voeren. Zo begonnen juristen en historici te wijzen op de overeenkomsten en verschillen tussen geschiedschrijving en gerechtelijke onderzoeken.¹ Dit mondde uit in een ruimere discussie over de interactie tussen beide. De belangrijkste uitloper van die discussie vandaag gaat wellicht over de toenemende impact van gerechtelijke, politieke en wettelijke initiatieven op geschiedenis- en herinneringsconstructie.² Gekend in dit verband is de kritiek van de Franse historicus Henry Rousso – in een fikse polemiek met collega’s in het kader van het Paponproces (1998) – op wat hij de ‘juridisering’ van de geschiedenis noemde.

Bij deze discussies ging de aandacht doorgaans naar de meest in het oog springende *didactic trials*, grootschalige rechtszaken tegen iconische daders.³ Deze processen verlegden immers juridisch de bakens en vormden mede daardoor onderwerp van heftig maatschappelijk debat. Daarnaast hadden deze processen vaak een normatieve functie. Ze presenteerden zich als ‘opvoedkundig’, met als expliciet doel het beleid, de geschiedschrijving, de publieke beeldvorming en de herinnering duurzaam te beïnvloeden.

- 1 Bijvoorbeeld: Otto Kirchheimer, *Political Justice: The Use of Legal Procedure for Political Ends* (Princeton 1961). Antropoloog en jurist Richard Wilson signaleert de problematiek van de ‘mediocre historical accounts of the origins and causes of mass crimes’ zoals ze in rechtszaken worden gepresenteerd. R.A. Wilson, *Writing History in International Criminal Trials* (New York 2011) 1-12.
- 2 S. Löytömäki, *The Law and Politics of Memory: Confronting the Past* (Oxon, New York 2014).
- 3 Bijvoorbeeld: R. Wittmann, *Beyond Justice: The Auschwitz Trial* (Cambridge, Londen 2005); D.O. Pendas, *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963-1965: Genocide, History and the Limits of*

the Law (Cambridge 2006); K.C. Priemel en A. Stiller (eds.), *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives, and Historiography* (New York 2012); L. Douglas, ‘The Didactic Trial: Filtering History and Memory into the Courtroom’, in: D. Bankier en D. Michman (eds.), *Holocaust and Justice: Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*, (Jeruzalem 2010) 11-23; H. Rousso, *The Haunting Past: History, Memory and Justice in Contemporary France*, (Philadelphia 2002) 286; D. Bloxham, ‘Prosecuting the Past in the Postwar Decade: Political Strategy and National Myth-Making’, in: Bankier en Michman, *Holocaust and Justice*, 23-45.

Voorbeelden van zulke didactische rechtszaken zijn de processen van Neurenberg (1945-1948), het Eichmannproces in Israël (1961), het zogenaamde eerste Auschwitzproces in Frankfurt (1963-1965) en het vermelde Franse Paponproces.⁴

Om te onderzoeken hoe dit soort grote processen precies doorwerken in de collectieve herinnering, gebruiken de historici Kim Priemel en Alexa Stiller het concept van *trial narratives*. Dit zijn min of meer consistente verhalen over de (recente) historische gebeurtenissen die gedurende een gerechtelijke procedure worden gecreëerd. Die narratieven worden in een vonnis of arrest bekrachtigd als juridische waarheid. Processen kunnen zo na de gerechtelijke afwikkeling een interpretatiekader aanreiken dat ook met veel publieke macht wordt gepromoot.⁵ Dit interpretatiekader kan het publieke bewustzijn en de academische onderzoeksagenda nog decennialang domineren, soms ook via de betrokken academici-experts van het verzamelde bronnenmateriaal.⁶ Een schoolvoorbeeld hiervan is het tijdens de Amerikaanse Neurenbergprocessen geconstrueerde beeld over de ss als monopolistische ‘staat binnen de staat’; een beeld dat decennialang de verantwoordelijkheid van de *Wehrmacht* in genocidaire praktijken kon verbergen.⁷

Bij de bekende *didactic trials* ligt die grote impact voor de hand. Dat het Eichmannproces een internationaal breukmoment was in de bewustwording rond de Holocaust is genoegzaam bekend. Veel minder duidelijk echter is de invloed van de kleinere gerechtelijke processen onmiddellijk na een periode van oorlog, dictatuur of bezetting. Het gaat om een groot aantal processen in een korte periode, vaak van minder bekende daders. Bij dit soort seriële processen is het moeilijker eenduidige narratieven of een duidelijke langetermijnimpact te bepalen. Dat dergelijke processen echter wel degelijk een impact hebben op geschiedschrijving en herinnering, illustreert de beeldvorming rond de Belgische en Nederlandse ‘oorlogsburgemeesters’. Zowel de Nederlandse uitdrukking ‘als een burgemeester in oorlogstijd’ als de Vlaamse publieke beeldvorming over de collaborerende burgemeester die zich opoffert om de voedselvoorziening te waarborgen is herleidbaar tot de naoorlogse administratieve en gerechtelijke procedures.⁸

De bestraffing van aan de Jodenvervolgning gerelateerde feiten in België en Nederland vormt een goede *testcase* om te onderzoeken of en hoe processen

4 A. Wiewiorka, 1961: *Le procès Eichmann* (Brussel 1989).

5 Priemel en Stiller, *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals*, 1-23.

6 H. Jones, K. Ostberg en N. Randerad (eds.), *Contemporary History on Trial: Europe since 1989 and the Role of the Expert Historian* (Manchester 2013).

7 J.E. Schulte, ‘The ss as the “Alibi of a Nation”?: Narrative Continuities from the Nuremberg Trials to the 1960s’, in: Priemel en Stiller, *Reassessing the Nuremberg Military Tribunals*, 134-161.

8 N. Wouters, *Mayoral Collaboration under Nazi Occupation: Belgium, the Netherlands and the North of France (1938-1946)* (Basingstoke, New York 2016).

tegen minder bekende daders de herinneringscultuur hebben beïnvloed. Het is duidelijk dat de geschiedschrijving en beeldvorming in België en Nederland na 1950 over de Jodenvervolgving flink uiteenliepen. De geschiedschrijving kwam in Nederland veel vroeger op gang dan in België en wist bovendien de publieke opinie mede te sturen. Dit is uiteraard deels te wijten aan de verschillende institutionele inbedding van de historiografie maar de eventuele impact van de eigenlijke processen tussen 1945 en 1951 blijft een blinde vlek. Zijn Belgisch-Nederlandse gerechtelijke verschillen mede verantwoordelijk voor de verschillen in geschiedschrijving en maatschappelijk bewustzijn? Was er een fundamenteel andere aanpak in beide landen, waardoor al in 1946-1947 bepaalde *trial narratives* ontstonden die de latere verschillen deels kunnen verklaren?

Om deze vragen te beantwoorden richten wij ons hier op de kernperiode van de naoorlogse processen, van 1945 tot 1951. We bekijken niet de Duitse oorlogsmisdadigers of leidinggevende collaborateurs, maar ‘gewone’ Belgische en Nederlandse daders.⁹ Deze bijdrage geeft eerst een vergelijkende analyse van enkele processen en vervolgens conclusies over de langetermijnpact.

De casuspresentatie

In België werd ongeveer 40 procent van de in het land gevestigde Joden gedeporteerd, in Nederland ongeveer 75 procent. De vergelijking van de historici Pim Griffioen en Ron Zeller wijst uiteindelijk vooral naar de *agency* van de Duitse bezetter als factor van verschil. In Nederland was de Duitse vervolgingsorganisatie een grotere prioriteit.¹⁰ Omdat de vervolging van de Nederlandse en Belgische Joden verschillend verliep, is er sprake van deels uiteenlopende daderprofielen. Toch is het mogelijk om dadertypes te onderscheiden die in beide landen voorkwamen. Voor dit artikel hanteren we drie typen daders op basis van de activiteit (of het misdrijf): politiemensen, particuliere verklikkers en kampbewakers.¹¹

- 9 Zie voor de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers: H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam 2005) en M.A. Weisers, *Juger les crimes contre les Juifs: Des Allemands devant les tribunaux belges, 1941-1951* (Onuitgegeven proefschrift, Université Libre de Bruxelles, 2014).
- 10 P. Griffioen en R. Zeller, *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam 2011) 686.

- 11 Deze indeling werd overigens niet als zodanig gebruikt tijdens de rechtsgang. Kampbewakers vormen duidelijk een groep maar zowel particulieren als politiemannen konden onder de ‘verradersrubriek’ vallen. Deze term wordt bijvoorbeeld gebruikt in: Gratieadvies minister van Justitie aan koningin, 18 maart 1948. Nationaal Archief Den Haag (verder NA) Ministerie van Justitie, Archieven betreffende het Beleid inzake Gratie op Doodstraffen, toegang 2.09.71 inv.nr. 145.

Voor het Nederlandse onderdeel onderzochten we de rechtsgang van 28 personen.¹² Voor hun selectie werd het archief van B.J. Besier gebruikt, lid van de naoorlogse Commissie van Advies in Gratiezaken van Politieke Delinquenten. Zijn aantekeningen maakten het mogelijk actieve betrokkenheid bij de Jodenvervolging te detecteren.¹³ Er werden uitsluitend door deze commissie behandelde delinquenten opgenomen, personen die tot een gevangenisstraf van ten minste vijftien jaar waren veroordeeld. Dit waren allemaal zware gevallen.¹⁴ Van de 28 personen stond de helft terecht wegens een combinatie van verklinking en hulpverlening aan de vijand. In de andere gevallen bestond de aanklacht uit één van deze misdrijven.¹⁵ In de verklingszaken waren de slachtoffers merendeels Joden. Het feit dat er in Besiers aantekeningen meer dan honderd gevallen vermeld werden van (mede) wegens Jodenvervolging berechte Nederlanders toont aan dat zij

- 12 Uitgebreide reflectie op de rechtsgang van deze personen is terug te vinden in: Jan Julia Zurné, *'Feiten van hoogst ernstigen en weerzinwekkenden aard'. De rechtsgang van bij de Jodenvervolging betrokken Nederlanders 1945-1960* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2012).
- 13 Besier was in 1951-1952 plaatsvervangend lid van de Commissie van Advies in Gratieverzoeken van Politieke Delinquenten. Gedurende het tweeënhalfjarig bestaan van de commissie vaardigde ze 519 adviezen uit. In Besiers aanwezigheid werden 380 gevallen beoordeeld, waarvan in zijn aantekeningen bij 110 Nederlanders expliciet melding werd gemaakt van aan de Jodenvervolging gerelateerde misdrijven of Joodse slachtoffers. Hiervan werden 22 personen geselecteerd, waarbij gelet werd op afwisseling in de profielen. Zo werden leden van de Colonne Henneicke niet geselecteerd, omdat hun dossiers in het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (verder CABR) al uitgebreid werden onderzocht in Ad van Liempt's *Kopgeld*. Van de 22 geselecteerde personen werden de CABR-dossiers onderzocht en, in voorkomend geval, hun persoonsdossier in het archief Beleid inzake Gratie op Doodstraffen. De overige gevallen werden meegenomen omdat hun dossier samengevoegd was met dat van één van de geselecteerde personen. Eén geval dat niet door de gratiecommissie was behandeld werd toch geselecteerd nadat de onderzoeker abusievelijk een ander dossier in handen kreeg dan was opgevraagd – dat bij toeval eveneens over de Jodenvervolging handelde (NIOD Collectie B.J. Besier, toegang 271 inv.nrs. 2a en 2d).
- 14 De Nederlandse veroordeelden werden gedurende de hele periode van hun internering (inclusief het politieonderzoek) gevolgd, concreet van 1945 tot grofweg 1960. Om onevenwichtigheid in het materiaal te voorkomen werden geen terechtgestelde terdoodveroordeelden geselecteerd – de enige twee terechtgestelden die werden meegenomen waren personen wier dossier was samengevoegd met dat van een levenslang gestrafte. Vanuit administratief oogpunt telt de rechtsgang drie fases: de opsporing en vervolging, de berechting en de gratiëring. In deze fases werd door verschillende partijen – waaronder rechters, aanklagers, ministers van Justitie, gratieadviseurs en de delinquenten zelf – gereflecteerd op de door de politieke delinquenten begane misdrijven.
- 15 Drie Nederlandse Waffen-ss'ers die als bewaker in Mauthausen hadden gediend vormen hierop een uitzondering, hen werden oorlogsmisdrijven ten laste gelegd.

geen uitzonderingen vormden. Door cassatie en gratieverleningen vielen de opgelegde straffen uiteindelijk minder zwaar uit: van de twaalf doodstraffen die door de Bijzondere Gerechtshoven tegen de hier onderzochte personen werden uitgesproken, handhaafde de Bijzondere Raad van Cassatie er acht. Twee doodstraffen werden uitgevoerd en bij zes personen werd de straf bij wijze van gratie omgezet in een gevangenisstraf. Ook de levenslange en tijdelijke straffen werden door middel van cassatie en gratie verkort: de laatste van de hier onderzochte veroordeelden verliet in januari 1962 de gevangenis.¹⁶

De Belgische casus baseert zich op het onderzoek *Gewillig België*, het door de Belgische senaat bestelde onderzoek over de verantwoordelijkheid van de overheden bij de Jodenvervolging. Dit onderzoek moest exhaustief zijn.¹⁷ Hier gaat het om Belgische collaborateurs die als actieve daders meededen aan de Jodenvervolging. Dat is een grote groep: de leden van collaborerende anti-Joodse verenigingen Volksverwering en *Ligue la Défense du Peuple*, de Belgen die werkten voor de Jodenafdelingen van de Duitse Sipo-SD (tolken, chauffeurs, informanten, Jodenjagers, kampbewakers), leden van de (vooral Antwerpse) Algemene ss Vlaanderen en collaborateurs die een rol speelden in de sociaal-economische uitbuiting van de Joden (in vervoerbedrijven en in Duitse organisaties).¹⁸ We hebben ook gekeken naar de ordediensten en met name de casus van de Antwerpse politie. Uit deze grote groep selecteerden we de meest vergelijkbare Belgische equivalenten voor de 28 Nederlandse daderprocessen.

Deze daderselectie biedt geen sociologische representativiteit. Wat het wel biedt, is een betrouwbaar overzicht van de naoorlogse bestraffing van de zwaarste vormen van actieve medewerking aan de Jodenvervolging door Belgische en Nederlandse daders. Een belangrijke opmerking is dat deze dossiers (meestal) niet beschouwd moeten worden als ‘Jodenvervolgingsdossiers’. Behoudens uitzonderingen was de Jodenvervolging niet het hoofdonderwerp van deze gerechtelijke onderzoeken (of de aanklacht of het vonnis), integendeel. Verkliekingen, aanhoudingen en geweldplegingen werden door deze daders vaak ook tegen andere groepen gepleegd, te weten: verzetsmensen, onderduikers (voor de verplichte tewerkstelling) of politieke gevangenen.

16 Melding aan minister van Justitie door ministerie van Justitie Hoofdafdeling Publieksrecht afdeling Reclassering, 27 december 1961 (NA Ministerie van Justitie, CABR 1945-1952 (1983) toegang 2.09.09 inv.nr. 76533 11).

17 Het omvatte gerechtelijke procedures tegen 1. Belgische collaborateurs, 2. tegen leden van het Belgische establishment (de ambtenaren,

gezagdragers, magistraten, ordehandhavers) en tot slot 3. tegen de Duitse oorlogsmisdadigers die in België werden berecht.

18 Zie ook L. Saerens, ‘Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse ss in Antwerpen, 1942’ (deel 2), *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 16 (2005) 11-56.

Voordat we bij de daadwerkelijke rechtszaken komen moeten we kort de belangrijkste contextuele factoren naast elkaar zetten. Het gaat daarbij zowel om de vooroorlogse juridische kaders als om de ontwikkelingen van de jurisprudentie na de bevrijding.

Hoewel de juridische omstandigheden in beide landen verschillend waren, bleek de uitgangspositie voor de vervolging van aan de Jodenvervolging gerelateerde feiten in zowel België als Nederland gelijkaardig problematisch. In België was de bestraffing van ‘incivisme’ na de bevrijding in handen van het militaire gerecht. Dat was ook zo na de Eerste Wereldoorlog en werd in 1934 opnieuw wettelijk vastgelegd. Vanwege deze ervaring hadden de Belgen weinig *incentives* om juridisch te innoveren: de wetten en omkadering waren immers al aanwezig. Maar vanaf 1943 speelde er ook een cultuur van juridisch conservatisme.¹⁹ De Belgische regering in Londen weigerde categorisch om specifieke maatregelen in overweging te nemen met betrekking tot de Jodenvervolging, zowel op het gebied van herstel als dat van bestraffing.

België viel voor de bestraffing dus terug op de bestaande strafwet. Die omvatte enerzijds de gemeenrechtelijke misdrijven (het opzettelijk toebrengen van letsels, verschillende vormen van doodslag, slagen (mishandeling) en verwondingen met de dood tot gevolg, diefstal, woonstschennis (huisvredebreuk), vernieling van goederen) maar ook het willekeurig aanhouden en interneren van mensen (artikelen 434 tot 438 Strafwetboek). Belangrijker waren de strafwetartikelen met betrekking tot de externe veiligheid van de staat, die dateerden uit de negentiende eeuw maar (vooral) tijdens de Eerste Wereldoorlog en daarna nog in 1934, in 1942 en in 1944 waren aangepast. Wat de collaboratiedelicten betreft hanteerde het Auditoraat-generaal bij het militaire gerecht vanaf oktober 1944 een eenvoudige indeling van politiek-ideologische misdrijven (art. 118bis); economische collaboratie (art. 115); verklikking (art. 121bis) en ten slotte wapendracht (art. 113). Deze klassieke instrumenten zouden uiteindelijk ontoereikend blijken om feiten van Jodenvervolging adequaat te bestraffen. De strafmaten voor gemeenrechtelijke misdrijven waren te licht, de voorwaarden voor de materiële bewijsvoering te strikt en ook de noodzaak dat de misdrijven zich tot het Belgische grondgebied moesten beperken leverde problemen op.

19 N. Wouters, ‘De Jodenvervolging voor de Belgische rechters’, in: R. Van Doorslaer (ed.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen, Brussel 2007) 766-945, 804-806. Enkel de Belgische besluitwet

van 17 december 1942 wijzigde de artikelen 118bis (politieke collaboratie) en 121bis (verklikking). De strafmaat werd verhoogd en de inhoud verruimd, zij het níét retroactief.

Nederland miste de historische ervaring van België en moest dus noodgedwongen wél juridisch innoveren. Op 22 december 1943 werd het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS) van kracht, waarin onder andere het in het Wetboek van Strafrecht opgenomen principe van hulpverlening aan de vijand gespecificeerd werd en nieuwe artikelen werden geïntroduceerd, waaronder het blootstellen van personen ‘aan opsporing, vervolging, vrijheidsberoving of -beperking, eenige straf of eenigen maatregel door of vanwege den vijand, diens helpers of een persoon’.²⁰ Om te voorkomen dat vóór december 1943 gepleegde misdrijven onbestraft zouden blijven, werd het BBS met terugwerkende kracht van toepassing op de gehele bezettingsperiode. Analoog aan het Internationaal Tribunaal van Neurenberg werd dus een zekere mate van retroactiviteit geaccepteerd. Hoewel dit juristen in gewetensnood bracht, woog voor de overgrote meerderheid de noodzaak van adequate berechting zwaarder. Net als de Belgische collega’s weigerde de Nederlandse regering in ballingschap afzonderlijke maatregelen te treffen in het kader van de Jodenvervolging. De specificiteit van de tegen de Joodse bevolkingsgroep gerichte vervolging werd niet erkend, want uitzonderingsmaatregelen voor de Joden zouden ‘de Duitse rassenseer aanvaarden’.²¹ België en Nederland volgden in dit opzicht eigenlijk een negentiende-eeuwse visie van de staat op nationaal burgerschap.

In beide landen sloot het juridisch kader om collaboratie te bestraffen misdrijven gepleegd tegen groepen op basis van hun afkomst uit. Dit beperkte de juridische speelruimte. Misdrijven tegen het ondergrondse verzet waren in België wél expliciet onderdeel van wettelijk omschreven politieke collaboratie. Misschien nog wel belangrijker echter was dat een duidelijk interpretatiekader ontbrak waarin de Jodenvervolging kon worden geplaatst. De in december 1944 opgerichte Belgische Commissie voor Oorlogsmisdaden moest een dergelijk kader creëren. Het door de Commissie in 1947 gepubliceerde rapport over de Jodenvervolging in België was echter juridisch een maat voor niets en werd in de daaropvolgende processen nauwelijks gebruikt.²² Tijdens processen tussen 1944 en 1950 bleek keer op keer dat een dergelijk kader nochtans noodzakelijk was om de bestaande juridische instrumenten efficiënt te gebruiken. Ook de Nederlandse onderzoeken liepen vertraging op omdat de overheid en de magistraten aanvankelijk niet

20 Staatsblad D61, *Besluit van 22 december 1943, houdende vaststelling van het Besluit Buitengewoon Strafrecht*, art. 26.

21 Brief van het *World Jewish Congress* te Londen aan Gerbrandy, 18 februari 1942. NA Londens Archief, toegang 2.09.06 inv.nr. 1203 en aantekeningen vergadering Brussel, 22 maart 1945. NA Collectie Van Angeren, toegang 2.21.183.02 inv.nr. 37. Zie ook:

N. Beyens, ‘Incomprehension, Fear, Uncertainty and Impotence: The Dutch Government-in-Exile confronted with the Persecution of the Jews’, *Holocaust Studies* 2-3 (2012) 261-282.

22 *Commission des Crimes de Guerre, Les crimes de guerre commis sous l’occupation de la Belgique 1940-1945: La persécution antisémite en Belgique* (Luik 1947) 42.

helemaal begrepen hoe de door de bezetter ingestelde vervolgingsorganen precies gefunctioneerd hadden.²³

In België werden tussen 1945-1948 diverse *démarches* ondernomen om te komen tot bepaalde juridische aanpassingen.²⁴ Dit was ook zo in Nederland, waar een cassatieberoep voor de Bijzondere Raad van Cassatie (BRvC) leidde tot een schijnbare doorbraak. Het ging concreet om de zaak Herman B. die in dienst van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* Joden had opgehaald.²⁵ Zijn advocaat voerde als cassatiemiddel aan dat dit geen hulpverlening aan de vijand was: ‘dit (hulpverlening, N.W. en J.J.Z.) kan immers nooit uit zich zelve een misdrijf tegen den veiligheid van den staat opleveren’.²⁶ Het leidde aanklager Langemeijer naar de volgende principiële stellingname: ‘De Jodenvervolgving maakte deel uit van de Deutsche totale oorlogvoering en als Nederlander behulpzaam zijnde bij die vervolging verleende men den vijand hulp’.²⁷ Naar aanleiding van deze uitspraak werd in het jurisprudentietijdschrift *Tribunalen in Nederland* gesteld: ‘De hulpverlening aan den vijand en zijn streven om de Joden uit Nederland te deporteren is hulpverlening aan den vijand in den zin van art. 102 Sr’.²⁸ Op het eerste gezicht lijkt dit een cruciaal juridisch verschil met België. Inderdaad zien we de bewuste toevoeging ook concreet opduiken in andere onderzochte Nederlandse aanklachten (die luidden dan bijvoorbeeld hulpverlening aan de vijand in diens streven ‘de Joden in Nederland te elimineren’; ‘de in Nederland verblijvende Joden te deporteren’; ‘de Joden uit Nederland te verwijderen’; ‘of, nog explicieter: ‘het Joodse ras te vernietigen’).²⁹

Medewerking aan de Jodenvervolgving werd in Nederland dus vanaf 1946 juridisch ingeschreven in de strafwet. Dit op het eerste oog markante verschil was in de praktijk echter puur formalistisch van aard. Ten eerste had de specificatie nauwelijks significante impact op de berechting. Ten tweede moet de toevoeging ook tot zijn reële proporties herleid worden. Het was geen wetwijziging maar een vrij courante juridische praktijk in het kader van zich snel ontwikkelende jurisprudentie.

23 A.D. Belinfante, *In plaats van bijlajesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 328.

24 Wouters, ‘De Jodenvervolgving’, 814.

25 Hij was hiervoor in maart 1946 tot de doodstraf veroordeeld door het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam.

26 BRvC 19 juni 1946 (CABR, inv.nr. 74600).

27 Advies Langemeijer over cassatie Herman B., z.d. CABR, inv.nr. 74600.

28 *Tribunalen in Nederland en andere na-oorlogsche rechtspraak II* (Zwolle 1946) 439-441.

29 BRvC 18 december 1948 (CABR, inv.nr. 76292); BG Amsterdam 22 maart 1947 (CABR, inv.nr. 75395); BG Amsterdam 2 juli 1947 (CABR, inv.nr. 75892); BRvC 19 juni 1946 (CABR, inv.nr. 74600); BG Amsterdam 20 juni 1947 (CABR, inv.nr. 75818); BG Arnhem 24 november 1950 (CABR, inv.nr. 23 1). Sommige van deze aanklachten bevatten behalve referenties aan de Jodenvervolgving ook verwijzingen naar de repressie van de bezetter van het verzet of van de Nederlandse bevolking in het algemeen. Het ging dan bijvoorbeeld om hulpverlening aan de vijand in zijn streven ‘het tegen hem gericht verzet te breken’ of ‘het Nederlandse volk te plunderen’.

Naast de juridische omlijning was ook de materiële naoorlogse context problematisch. De overvloed aan dossiers en gebrekkige omkadering maakten strategisch pragmatisme in de vervolging noodzakelijk, zeker de eerste twee jaren. Dit betekende concreet dat magistraten gedwongen werden uniforme onderzoekspraktijken en vooral ook standaarden van strafmaten en vonnissen te ontwikkelen.³⁰ In de Nederlandse zaken valt op dat de rechters, bij gebrek aan ervaring met het type misdrijven, steeds zochten naar vergelijkbare gevallen om een verdachte te kunnen inschatten en de strafmaat te bepalen. De complexiteit van de aan de Jodenvervolging gerelateerde zaken maakte snelle afhandeling echter moeilijk. Enerzijds was er de afwezigheid van de directe getuigen en/of slachtoffers. Anderzijds was er de fragmentatie in kleinere misdrijven van het globale vervolgingssysteem. Met andere woorden: de juridische en materiële context dwong magistraten bepaalde feiten voorrang te geven. Zeker in België werd de berechting van repressie tegen het verzet of tegen verplicht tewerkgestelden geprefereerd.

Het ‘minimaliseren’ van misdrijven tegen Joden in bepaalde grote processen (met name tegen Duitse oorlogsmisdadigers) kan echter niet zonder meer worden geïnterpreteerd als de toepassing van een Belgo-/Nederland-centrisch of zelfs latent antisemitische overtuiging onder magistraten.³¹ Uit onze analyse blijkt namelijk expliciet dat nogal wat betrokken magistraten zich al kort na de bevrijding bewust waren van het belang van de misdrijven tegen de Joden.

Ten eerste zijn er opvallend vroege individuele onderzoeksacties specifiek naar de Jodenvervolging.³² Ten tweede blijkt dat zeker in Nederland de strafmaat in veel gevallen hoog werd gelegd omwille van het feit dat de Jodenvervolging als extreem laakbaar werd beschouwd. In sententies tegen negen Nederlandse verdachten benadrukten de rechters dat zij de bijdrage van de verdachte aan de Jodenvervolging van dusdanige ernst achtten, dat zij zich genoodzaakt voelden een zwaardere straf op te leggen.³³ In drie gevallen liet de aanklager zich in een reactie op de ingediende cassatiemiddelen op

30 Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 870.

31 M. Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940-1945)* (Brussel 2004).

32 In België waren er bijvoorbeeld vroege, individuele onderzoeksinitiatieven zoals dat van de procureur des Konings van Bergen op 7 september 1944, of het onderzoek van de Antwerpse gerechtelijke politie in november 1944 (naar aanleiding van het verschijnen van de publicatie van Jozef Hakker, *De geheimzinnige kazerne Dossin-Deportatiekamp der Joden*). Zie Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 807.

33 Sententies Jan C., 17 juni 1946 en BRvC 24 oktober 1949 (CABR, inv.nr. 482 I); sententie Jacob T., BG Den Haag 15 december 1947 (CABR, inv.nr. 482 II); sententie Harm K., BG Leeuwarden 1 november 1949 (CABR, inv.nr. 579); sententie Huib O., BRvC 28 april 1948 (CABR, inv.nr. 76227); sententie Jan O., BRvC 24 november 1947 (CABR, inv.nr. 75395); sententie Adriana V., BG Amsterdam 20 juni 1947 (CABR, inv.nr. 75818); sententie Dirk V., BG Den Haag 24 mei 1949 (CABR, inv.nr. 277); sententie Antoon W., BG Arnhem 24 november 1950 (CABR, inv.nr. 23 I).

vergelijkbare wijze uit.³⁴ Ten derde is er ook een aanwijzing in de formulering van bepaalde sententies, aanklachten, ingediende cassatiemiddelen of pleidooien. In heel wat Nederlandse zaken vallen de subjectieve en emotionele termen op waarin rechters hun uitspraken kracht bij zetten ('Het is nauwelijks mogelijk in menselijke taal over het gedrag van deze requirant te spreken').³⁵ Deze expliciete morele afkeuring is een patroon.³⁶ De afkeer zette zich door in de latere gratieadviezen. De morele afwijzing geldt globaal ook voor België, al komt die daar toch vooral voor bij Duitse oorlogsmisdadigers.³⁷ Er was dus bereidheid om tot vervolging over te gaan of beter: er was zeker geen onwil bij de Nederlandse of Belgische magistraten na 1945 om de feiten te erkennen en er gevolg aan te geven.

Nog een overeenkomst was het relatieve gebrek aan klachten van slachtoffers of nabestaanden. De Joodse gemeenschappen hadden in de directe naoorlogse jaren andere prioriteiten dan actief daderbestrafning te stimuleren.³⁸ In Nederland (en in mindere mate ook in België) werden wegens tijds- en personeelsgebrek alleen verklikkingsonderzoeken gestart waarover klachten ontvangen werden. Veel gevallen van verklikking van Joden kwamen zo nooit aan het licht.³⁹ De massale naoorlogse 'afwezigheid' van de omgekomen slachtoffers was een structureel obstakel voor efficiënte vervolging van de daders. In België sprak men in gerechtelijke onderzoeken

34 Reactie Langemeijer op cassatie Herman B., z.d. en reactie Langemeijer op cassatiemiddelen Frederik M., z.d. (CABR, inv.nr. 74600) en reactie Bakhoven op cassatiemiddelen Elbert Te V., z.d. (CABR, inv.nr. 76400).

35 Sententie Huib O., BRvC 28 april 1948 (CABR, inv.nr. 76227); reactie Langemeijer op cassatiemiddelen Frederik M., z.d. en reactie Langemeijer op cassatie Herman B., z.d. (CABR, inv.nr. 74600).

36 'Beroep gemaakt van jodenverraad', *Trouw*, 5 maart 1946. NIOD KB I 4838; Sententie Gezinus G., BG Amsterdam 22 maart 1947 (CABR, inv.nr. 75395); arrest Gerrit M., BRvC 27 oktober 1947 (CABR, inv.nr. 75355); sententie Adriana V., BG Amsterdam 20 juni 1947 (CABR, inv.nr. 75818); 'Twee S.D.-rechercheurs horen de doodstraf tegen zich eisen', *Het Vrije Volk*, 14 april 1947. NIOD KB I 2753; Gratieadvies BRvC, 2 februari 1948. NA Gratie Doodstraffen, inv.nr. 145, gratieadvies BRvC 4 juli 1949 (NA Gratie Doodstraffen, inv.nr. 173) en aantekeningen gratieadvies BRvC (CABR inv.nr.

75818). Zie ook: Aantekeningen over Gerrit M., z.d. (NIOD collectie Besier, inv.nr. 2d).

37 Het dossier Lauterborn is het beste voorbeeld van een dossier van Belgische collaborateurs. Wouters, 'De Jodenvervolging', 990.

38 V. Vanden Daelen en N. Wouters, 'Jewish Collaborationism and the Lesser Evil: The Absence of Jewish Court Cases in Belgium after the Second World War', in: L. Jockusch en G.N. Finder (eds.), *Jewish Honor Courts: Revenge, Retribution, and Reconciliation in Europe and Israel after the Holocaust* (Detroit 2015) 197-224; B. de Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van joden in de Nederlandse samenleving', in: H. Piersma (ed.), *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001) 45-69; I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997) 64-66.

39 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 438.

tot mei/juni 1945 over de Joodse gedeporteerden als ‘de vermisten’, impliciet de verwachting uitsprekend dat de slachtoffers na hun eventuele terugkeer officieel een klacht zouden kunnen indienen. In september 1945 koesterde een Nederlandse getuige de hoop dat zijn vermiste familieleden misschien in leven waren: hij

[...] wist nog te verklaren dat volgens persberichten nog 2700 Nederlandsche joden in de Russische zone aanwezig moeten zijn die op repatriëring wachten, zoodat de mogelijkheid niet uitgesloten is te achten dat er nog personen [...] in leven zijn.⁴⁰

Van Joden die in de vernietigingskampen waren omgebracht bestond geen overlijdensbericht.⁴¹ Zowel in België als in Nederland bleek nationaal gecoördineerd internationaal onderzoek naar het lot van de slachtoffers erg tijdrovend, waardoor er tot na 1946 onduidelijkheid bleef bestaan over het lot van sommige gedeporteerden.

Dit structurele gebrek aan een *push*-factor vanuit de slachtoffergemeenschap en de eerder passieve houding van het gerecht hadden uiteraard een impact op de onderzoeken. Die kwamen traag op gang en vorderden vaak langzaam. Bij politiemensen en particuliere verklikkers werd elk individueel geval van arrestatie of verklikking tot in detail onderzocht, waarbij ook het netwerk werd gereconstrueerd. Van de onderzochte Nederlandse zaken kwamen er maar twee voor het eerst voor de rechtbank in 1946, de rest concentreerde zich in de daaropvolgende twee jaren, met één laatkomer in 1950. De moeilijke zoektocht naar relevante getuigen liet de onderzoeken voortslepen. Bij de uiteindelijke vonnissen bleek telkens weer het belang van betrouwbare getuigen. De Belgische gerechtelijke dossiers waar men door omstandigheden wél over bepaalde getuigen beschikte, bleken telkens ook de zaken waar het gegeven van de Jodenvervolging zwaar doorwoog in het vonnis.⁴²

Besluitend: ondanks de Belgisch-Nederlandse verschillen vertoonden de naoorlogse vervolgingscontexten wat de Jodenvervolging betreft dus vooral overeenkomsten: een moeilijke materiële overgangcontext voor de rechtbanken, een niet-specifiek gericht juridisch kader (ondanks meer ruimte voor juridische vernieuwing in Nederland), een gebrek aan een richtinggevend interpretatiekader met betrekking tot de Jodenvervolging, een initieel gebrek aan basisinformatie over de gepleegde feiten en tot slot

40 Getuige S. in proces-verbaal PRA Amsterdam, 14 september 1945 (CABR, inv.nr. 75818).

41 Vanaf 1947 publiceerde het Nederlandse Rode Kruis namenlijsten van in de kampen vermoorde Joden. De Haan, *Na de ondergang*, 64.

42 Slechts één voorbeeld was het geval Henri Alberty, veroordeeld tot levenslange hechtenis in 1947 in het collectieve proces van de Sipo-SD Dinant. Wouters, *De Jodenvervolging*, 852-853.

een gebrek aan klachten van slachtoffers of betrokkenen. Deze factoren versterkten elkaar bovendien en bemoeilijkten een adequate berechting.

Politiemensen: slachtoffers van hun beroep?

Een eerste belangrijke dadercategorie waren zij die aanhoudingen (mee) uitvoerden, doorgaans de reguliere ordediensten. Tien van de onderzochte Nederlandse politieke delinquenten vallen onder de categorie ‘politie’. Zij waren werkzaam bij speciale afdelingen van de politie, met als taak het opsporen van mensen die Duitse verordeningen overtraden. Deze speciale afdelingen waren de Inlichtingendienst in Amersfoort, ‘Groep 10’ in Rotterdam, het Politie opleidingsbataljon (POB) Schalkhaar, de Documentatiedienst in Den Haag, de Politieke Diensten in Apeldoorn en Nijmegen en het speciaal op anti-Joodse politiek gerichte Bureau Joodsche Zaken in Amsterdam. Zeven van hen waren lid van een nationaalsocialistische organisatie en slechts drie van de tien waren vóór mei 1940 al in dienst van de politie. Dit bevestigt de specifieke Nederlandse bezettingscontext waar nieuwe politieke politie-eenheden werden opgericht met een grote instroom van collaborateurs.⁴³ Deze tien politiemensen hadden samen honderden mensen aangehouden: naast Joden ook verzetsmensen en niet-Joodse onderduikers.

De Nederlandse politiemensen werden op één uitzondering na steeds aangeklaagd voor een combinatie van hulpverlening aan de vijand en blootstellen van personen aan opsporing en vervolging. Soms kwamen daar nog andere aanklachten bij die losstonden van de Jodenvervolging, bijvoorbeeld het in vreemde krijgsdienst treden als lid van de Waffen-ss.⁴⁴ Verschillende politieagenten hadden zich na september 1944 *rücksichtslos* gestort op de bestrijding van het verzet, bijvoorbeeld in dienst van de Groningse Sipo-SD. In die gevallen is het soms moeilijk om in te schatten in hoeverre de bestraffing van de verdachten afhing van hun rol in de Jodenvervolging, of dat hun optreden tegen het verzet doorslaggevend was geweest. Soms hingen de bijkomende feiten wel samen met de Jodenvervolging, bijvoorbeeld als het ging om ‘wederrechtelijke bevoordeling’ (diefstal) of mishandeling gepleegd tijdens de arrestatie van

43 F. Van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde. De politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008) 324, 335 en 707 en D.M. de Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-*

Brabant (onuitgegeven proefschrift Katholieke Universiteit Brabant 1999) 404.

44 Als verdachten aan het Oostfront hadden gestreden vormde deze vreemde krijgsdienst voldoende grond om iemand te veroordelen, en werd dus verder niet ingegaan op betrokkenheid bij eventuele aldaar gepleegde (oorlogs)misdrijven.

Joden. We kunnen echter aannemen dat geweld of diefstal in het kader van de arrestatie van ondergedoken Joden meestal niet als aparte feiten zijn vermeld omdat er geen slachtoffers meer konden getuigen. Bij de politiemensen werden zes doodstraffen uitgesproken, die ofwel door de BRvC ofwel door middel van gratieverlening werden omgezet in een gevangenisstraf. De overige verdachten kregen twintig jaar of een levenslange gevangenisstraf.

Het klassieke argument van het ‘hogere bevel’ (het zogenaamde *due obedience*-principe) kwam in deze zaken vaak tot uiting.⁴⁵ Een politiemans verklaarde bijvoorbeeld: ‘Ik heb als politiemans niet meer gedaan dan mij was of werd opgedragen. De opdrachten werden mij gegeven door mijn Nederlandsche superieuren’.⁴⁶ Dit verdedigingsargument bleek een standaardpatroon.⁴⁷ Een dergelijk ‘ambtelijk bevel’ werd door de rechters in de regel echter niet geaccepteerd. Men argumenteerde dat de bevelen in kwestie niet gegeven waren door een rechtmatige vertegenwoordiger van de Nederlandse overheid.⁴⁸ Hoogstens (en uitzonderlijk) kon een beroep op ambtelijk bevel bij de ‘foute’ politiemensen wel strafverminderend werken. Die gevallen hadden dan vooral te maken met een meer radicale houding van de directe hiërarchische superieur in kwestie.⁴⁹ Later, tijdens het gratieproces, kon het tekortschieten van leidinggevenden en de Nederlandse politie in

- 45 E. van Sliedregt, ‘Superior Orders’, in: idem, *Individual Criminal Responsibility in International Law* (Oxford 2012) s.p. Zie ook de bekende Argentijnse ‘due obedience’ wet van 4 juni 1987.
- 46 Verklaring Huib O., Proces-verbaal PRA Apeldoorn, 19 november 1946 (CABR, inv.nr. 76227).
- 47 Verklaring Gezinus G., BRvC, 3 november 1947 (CABR, inv.nr. 75395); verklaring Jan K., BG Den Haag 24 juni 1947 (CABR, inv.nr. 76533 I); verklaringen Gerrit M., BG Amsterdam 22 maart 1947 en 6 oktober 1947; pleidooi advocaat, BG Amsterdam 22 maart 1947 en brief met cassatiemiddelen, z.d. (CABR, inv.nr. 75355); verklaring Huib O., BG Arnhem 29 september 1947 en pleidooi advocaat, 31 maart 1948 (CABR, inv.nr. 76227); verklaring Maarten S., BRvC 3 mei 1950 en pleidooi advocaat, z.d. (CABR, inv.nr. 203 I); brief advocaat Jan C. aan hof, z.d. (CABR, inv.nr. 482 I); pleidooi advocaat, BRvC 18 maart 1950 (CABR, inv.nr. 277).
- 48 Sententie Jan O., BG Amsterdam 22 maart 1947 (CABR, inv.nr. 75395); Reactie advocaat-fiscaal

- Bakhoven op cassatiemiddelen, z.d. (CABR, inv.nr. 75355); Conceptarrest Gerrit M., 27 oktober 1947 (NIOD collectie Verzijl, inv.nr. 6e); A. van Liempst en J. Kompagnie, *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011) 305. Zie ook: Sententie Huib O., BG Arnhem 29 september 1947 (CABR, inv.nr. 76227).
- 49 Conceptarrest BRvC inzake Gezinus G., 24 november 1948 (NIOD collectie Verzijl, inv. nr. 4e) en conceptarrest BRvC inzake Jan O., 24 november 1947 (NIOD collectie Verzijl, inv. nr. 7e). Het was geen uitzondering dat binnen de Bijzondere Rechtspleging het beroep van de verdachte werd meegewogen. Dat is ook logisch, omdat veel misdrijven waren begaan ‘in functie’. Behalve bij politieagenten hielden de raadsheren van de Bijzondere Gerechtshoven bij de bestrafing van economische collaborateurs rekening met de moeilijke omstandigheden voor de beroepsgroep tijdens de bezetting. Dit was, net als bij de politieagenten, steeds een overweging ten aanzien van het individuele

het algemeen zelfs bij wijze van uitzondering dienen als argument voor het verlenen van gratie van de doodstraf of vrijheidsstraffen.⁵⁰

Advocaat-fiscaal Langemeijer verklaarde na afloop van de Bijzondere Rechtspleging dat er geenszins sprake was geweest van een afrekening met politiek andersdenkenden en voegde daaraan toe dat hij zaken als verklikking en doodslag ‘los van alle politiek’ als zwaar criminele feiten beschouwde.⁵¹ Het criterium van de loyaliteit tegenover het vaderland bleef echter intrinsiek deel uitmaken van de toepassing van deze strafwetartikelen. Uit de overwegingen van de collega’s van Langemeijer blijkt inderdaad dat politieke overtuiging, ook bij deze zware feiten, in de berechting een belangrijke factor vormde. Volgens advocaat-fiscaal Bakhoven, die in het kader van de rechtszaak tegen twee agenten van het Amsterdamse Bureau Joodsche Zaken uitgebreid inging op dit probleem, kwam het uiteindelijk neer op de volgende vraag:

[...] zijn deze mensen min of meer het slachtoffer van hun beroep geworden doordat zij nu eenmaal politie-beambten waren en als zoodanig opdracht kregen tot deze arrestaties en omdat zij meenden zich aan de uitvoering van deze opdrachten niet of moeilijk te kunnen onttrekken, of hebben zij con amore aan de jacht op onze Joodsche medeburgers meegedaan?⁵²

Dit pragmatische onderscheid tussen ‘goede’ en ‘foute’ politiemensen zien we in zowel België als Nederland terug in de naoorlogse berechting en zuivering. Terwijl politiek gemotiveerden of personen die zich overijverig of buitengewoon hadden ingezet bij de vervolging (zwaar) bestraft werden, bleven strafrechtelijke en zuiveringsmaatregelen uit tegen politiemensen die soms actief hadden geassisteerd bij de arrestatie van Joden maar zich daarbij niet bijzonder hadden onderscheiden.

In België bestond de politieke vorm van politionele medewerking die we hier bespraken niet op dezelfde manier: de bezetter kreeg er in veel mindere mate vat op het politieapparaat. Echte Belgische equivalenten zijn er dus niet. De meest relevante Belgische vergelijkingspunten zijn die van de Antwerpse stadspolitie en die van anti-Joodse verenigingen en specifieke militieën.

geval, en geen algemene strafverlichtende omstandigheid voor alle politiemannen of economische collaborateurs. J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 735.

50 Gratieadvies minister van Justitie Van Maarseveen aan koningin, 18 maart 1948. NA Gratie Doodstraffen, inv.nr. 145. In een gratieadvies over een andere politieagent oordeelde Van Maarseveens opvolger Wijers een jaar later

anders: ‘het algemene tekortschieten van de Nederlandse politie’ werd wel als argument opgenomen, maar doorgestreept. Gratieadvies minister van Justitie Wijers aan koningin, 19 juli 1949. NA Gratie Doodstraffen, inv.nr. 129.

51 Langemeijer, ‘Terugblik op de Bijzondere Rechtspleging’, *De nieuwe stem* 7 (1952) 129-143, aldaar 134-136.

52 Reactie Bakhoven op cassatiemiddelen, z.d. (CABR, inv.nr. 75395).

Opsporingsbericht van de Binnenlandse Strijdkrachten. Linksboven zien we de Nijmeegse politiemans Antoon Wiebe, die in dienst van de Politieke Dienst tientallen Joden arresteerde en beroofde. In 1950 werd hij veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf.

Beeldbank WO2 – NIOD.

De casus van de Antwerpse politie is wellicht het meest sprekende voorbeeld van hoe een nationaal-patriottisch paradigma inwerkte op de berechting. De Antwerpse politie werkte tijdens de zomer van 1942 actief mee aan enkele grote Jodenrazzia's. Het ging hier om de reguliere stadspolitie, binnen reguliere lokale gezagskaders.⁵³ Gezagvoerend burgemeester Leo Delwaide was een zwaargewicht binnen de Vlaamse vleugel van de Katholieke Partij en een groot deel van het Antwerps politiekorps was lid van het ondergrondse verzet. Verschillende politiemensen die in 1942 nog deelnamen aan de Jodenrazzia's zouden in 1944 zelf worden gedeporteerd als politieke gevangenen. De raciale vervolging van de zomer van 1942 was met andere woorden niet het werk van een kleine groep politieke criminelen maar een delicate uitschuiver van het Belgische establishment. Het onderzoek naar de Antwerpse hoofdcommissaris van politie Lodewijk De Potter werd al in 1945 zonder gevolg afgesloten. De Jodenvervolging kreeg geen aandacht in dit onderzoek. De Antwerpse burgemeester Delwaide werd in 1946 na een gerechtelijk onderzoek buiten vervolging gesteld.⁵⁴ Ook hier kwamen de Jodenrazzia's van 1942 niet of nauwelijks naar voren. Daarnaast konden we nog 21 aparte gerechtelijke onderzoeken terugvinden over individuele leden van de Antwerpse politie. In veertien gevallen vormden de Jodenrazzia's van augustus 1942 wel degelijk een centraal aandachtspunt.⁵⁵ Het ging meestal (maar niet uitsluitend) om collaborerende leden van het korps die zich bij de razzia's tegen de Joden hadden onderscheiden door 'overijverig' gedrag.

Net als in Nederland richtte het Antwerpse Krijgsauditoraat zich aanvankelijk enkel op deze overijverige politieagenten. De Antwerpse Krijgsauditeur Sabbe besefte echter al heel snel dat de inbeschuldigingstelling van een handvol nationaalsocialistische agenten een oncontroleerbaar sneeuwbaaleffect zou hebben. Hij trok daarom in november 1945 persoonlijk de stekker uit de onderzoeken. Hij was eerlijk in zijn motivatie:

Gezien den uiterst kieschen aard dezer zaak, waarin heel de houding van de parketten besproken wordt en het feit dat de commissarissen onder moreelen dwang gehandeld hebben, meen ik in overweging te moeten nemen of het niet wenschelijk is deze zaak met een bevel van niet-vervolging te sluiten.⁵⁶

De zaak van de Antwerpse politie was dus te delicaat, met name vanwege het aspect van de hogere hiërarchische verantwoordelijkheden.

53 L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000).

54 Wouters, 'De Jodenvervolging', 908-914.

55 *Ibidem*, 902-915.

56 Archieven van het Auditoraat Generaal van de Krijgsmacht (AAG). Gerechtelijk dossier Joseph Bouhon. Brief van het Krijgsauditoraat van Antwerpen aan de Auditeur-Generaal, 23 november 1945.

De lopende onderzoeken werden één voor één zonder gevolg geklasseerd. Het had zelfs als kwalijk effect dat in die enkele onderzoeken waar de politieke collaboratie vrij duidelijk was, het aspect Jodenvervolgving plots naar de achtergrond werd geduwd.⁵⁷ Slechts één politiefunctaris werd veroordeeld, adjunct-commissaris Gaston Jans van de Antwerpse wijk Deurne. Dit dossier verschilde van de andere onderzoeken in die zin dat Jans een uitgesproken collaboratieprofiel had en omdat hier wel enkele Joodse klachten aanwezig waren. Dit laatste kwam mogelijk omdat de Joodse nabestaanden beseften dat Jans omwille van zijn politieke profiel wel ‘in aanmerking kwam’ voor bestraffing. De weduwe van een in Auschwitz omgekomen man verklaarde bijvoorbeeld: ‘[...] vermits Jans algemeen als Duitsgezind bekend stond, voel ik me gerechtigd tegen hem klacht neer te leggen’.⁵⁸ Zo werd de belangrijkste Belgische politionele medewerking aan de Jodenvervolgving stilzwijgend onder de gerechtelijke mat geschoven.

We moeten vaststellen dat het er in Nederland wat betreft de reguliere politie niet fundamenteel anders aan toeging. In Amsterdam had de politie in de zomer van 1942 ook meegewerkt aan het ophalen van te deporteren Joden. In de naoorlogse politiezuivering was de medewerking aan die deportatie – tenzij de politieagent in kwestie lid was geweest van een collaborerende organisatie – geen reden voor schorsing, laat staan een veroordeling.⁵⁹

In de beide landen werd geweldgebruik in de concrete acties beschouwd als de openlijke manifestatie van een politieke overtuiging. Bovenmatig gebruik van geweld tegen Joden was een manier om een juridisch onderscheid te maken tussen de nationaalsocialistische collaborateur en de patriottische politieman die gewoon zijn plicht had gedaan. Agenten die Joden hadden opgehaald maar verder niet bekend stonden als nationaalsocialisten bleven buiten schot.⁶⁰

Naast de politiemensen werkten nog zes andere Nederlandse politieke delinquenten mee aan de arrestatie van Joden. Dit waren leden van paramilitaire organisaties zoals de Landwacht of Landstorm, of ze werkten bij Duitse instanties zoals de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* in Amsterdam of *Referat IV B 4* in Den Haag.⁶¹ Zij kregen wegens hulpverlening

57 Wouters, ‘De Jodenvervolgving’, 905.

58 AAG, Gerechtelijk dossier Marie Armand Gaston Jans. Getuigenverklaring à charge van weduwe V.B., 30 maart 1947.

59 G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 355. Dit beleid sloot aan bij een bredere neiging binnen de ambtenarenzuivering om politieke ontrouw aan te pakken, waardoor misdrijven tegen personen naar de achtergrond

verdwenen. P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’ Nederlanders 1945-1955* (Houten 1989) 155.

60 Dit kwam trouwens vooral naar voren bij de ambtelijke zuivering in de Belgische en Nederlandse politiekorpsen.

61 Eén van deze zeven werkte eerst bij de Haagse Documentatiedienst en daarna bij *Referat IV B 4*, en werd daarom bij beide groepen politiemensen meegerekend.

aan de vijand, blootstellen aan vervolging en in één geval doodslag gevangenisstraffen van twintig jaar of levenslang, of de doodstraf.⁶² Voor deze groep zijn wel Belgische equivalenten, globaal genomen een bont allegaartje van mensen die als vertaler of informant in Duitse dienst een *backoffice* taak hadden tot zij die zelf gewapend de straat opgingen om Joden aan te houden (doorgaans met geweld).⁶³ Sommigen van die laatste groep ontkwamen naar het buitenland terwijl anderen in Duitse dienst ontkwamen in 1945.⁶⁴ Anderen werden dan weer wel (zwaar) veroordeeld, maar vaak voor andere feiten dan die van Jodenvervolging.⁶⁵ Feiten als diefstal of geweldpleging konden nauwelijks worden bewezen. De berechting van geweldplegingen tegen andere groepen (zoals verzetsmensen) kreeg de voorrang en klassieke collaboratieartikelen (hulp aan de vijand, wapendracht) bepaalden uiteindelijk het vonnis.

In België kwam de Jodenvervolging als centraal element enkel voor in het proces ‘Lauternborn en co’. In dit proces (dat het proces van ‘Volksverwering’ en de Landelijke Anti-Joodsche Centrale was) stonden naast leider Felix Lauternborn zeven andere beklagden terecht. De wat zonderlinge figuur van Lauternborn werd door het Belgische gerecht en de media als Belgische hoofddader van de Jodenvervolging getypeerd. Opvallend was ook dat dit één van de weinige dossiers was, waarvoor ook Joodse belangengroepen actief getuigenverklaringen verzamelden.⁶⁶ Dit atypische dossier werd zo het enige iconische Belgische ‘Jodendossier’. Juridisch was het onderzoek een succes. Lauternborn werd in 1950 veroordeeld tot levenslang (voor politieke collaboratie en voor slagen en verwondingen met onvrijwillige doodslag als verzwarende omstandigheid).⁶⁷ ‘Jodenvervolging’ werd in dit vonnis expliciet als onderdeel van de anti-Belgische collaboratie gelijkgesteld. Alle andere beklagden in het proces kregen ook vrij zware straffen. Maar zelfs hier was dat meestal niet voor specifieke feiten gerelateerd aan de Jodenvervolging. De verdachten bleken immers als lid van andere collaborerende bewegingen vaak meer ‘bruikbare’ misdrijven te hebben begaan.⁶⁸ Zelfs dit emblematische proces hinkte dus wat dat betreft op twee benen.

Marginaal en laakbaar: het prisma van verklikking

Het fundament van het Duitse raciale vervolgingsstelsel in de beide bezette landen steunde in essentie op het identificeren, registreren en opsporen van

62 Bij twee van hen werd de doodstraf ook uitgevoerd.

63 L. Saerens, ‘De jodenjagers van de Vlaamse ss in Antwerpen deel 1 en deel 2’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 15 en 16 (2005) 289-315 en 11-57.

64 *Ibidem*, 41.

65 Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 849-856.

66 *Ibidem*, 845.

67 AAG, Administratief Dossier Lauternborn [sic] en co.

68 Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 846-847.

Joden. Louter op papier lijkt één strafwetartikel erg mooi te beantwoorden aan dit gegeven, namelijk verklikking. In België ging het om strafwetartikel 121 bis. In algemene zin maakte dit artikel het bewust blootstellen van mensen aan de vervolging door de vijand strafbaar. In Nederland voorzag artikel 26 uit het BBS in het eerder bestaande hiaat in de strafwet. Dit artikel bestrafte het opzettelijk blootstellen van personen aan ‘opsporing, vervolging, vrijheidsberoving of -beperking’ door de bezetter of ‘diens helpers’.

Vijf van de onderzochte Nederlandse politieke delinquenten vallen onder de categorie van particuliere verklikkers. Het gaat hier om mensen met uiteenlopende sociale profielen die (ondergedoken) Joden verraadden aan Nederlandse of Duitse instanties. Meteen valt op dat deze mensen hun verklikkingen in zeer verschillende omstandigheden uitvoerden. Sommigen stapten zelf naar de betrokken diensten, anderen deden dit in een context van dreiging: omdat ze zelf waren gearresteerd of dreigden te worden gearresteerd, bijvoorbeeld omdat ze Joods waren of onderdak hadden verschaft aan Joodse onderduikers. De drie Nederlandse personen die als onderduikgever of onderduiker mensen hadden verklikt beriepen zich op de (vermeende) dwang die ze hadden ervaren.⁶⁹ Het gerechtshof erkende dat Mozes B., die zelf Joods was en tientallen mensen had verklikt aan de SD, ‘in de bezettingstijd onder zeer moeilijke omstandigheden verkeerde’ en zag mede op basis daarvan af van een levenslange gevangenisstraf.⁷⁰ Ook de BRvC hield rekening ‘met de gevaarlijke positie, waarin requirant als in handen der Duitsers gevallen Jood’ had verkeerd.⁷¹

Als niet-Joodse verdachten zich beriepen op dwang werd dit door de rechtbank niet aanvaard.⁷² Dat was ook het geval bij Adriana V. Zij was prostituee geweest en verloofd met een van haar Joodse klanten. Toen hij in 1942 naar Mauthausen werd gedeporteerd en daar omkwam, begon V. Joodse onderduikers te huisvesten. Begin 1943 kwamen agenten van Bureau Joodsche Zaken haar op het spoor. Om zelf niet gearresteerd te worden gaf V. adressen en namen van tientallen onderduikers en onderduikgevers door. Tijdens haar proces betoogde V. dat een SD’er haar had gedwongen mensen te verklikken onder het dreigement haar anders naar een concentratiekamp te sturen of dood te schieten. Onder andere op basis van het feit dat Adriana

69 Verklaring Adriana V., proces-verbaal PRA Amsterdam, 14 september 1945 (CABR, inv.nr. 75818).

70 Sententie Mozes B., BG Amsterdam, 28 oktober 1949 (CABR, inv.nr. 113 I).

71 Arrest Mozes B., BRvC 2 december 1950 (CABR, inv.nr. 113 I).

72 Het ging dan ook over medewerkers van speciale politiediensten, cassatieberoep

Gezinus G., 1 mei 1947 (CABR, inv.nr. 75395) en verklaring Huib O., BRvC 31 maart 1948. Sententie Adriana V., BG Amsterdam 20 juni 1947 (CABR, inv.nr. 75818). In gevallen van ‘doorgeslagen’ verzetsmensen die na arrestatie (en mishandeling) andere verzetslieden verklikten oordeelde de BRvC soms wel dat er sprake was van overmacht (door dwang). Belinfante, *In plaats van bijlajesdag*, 447.

V. deze man eens voor haar verjaardagsfeestje had uitgenodigd verwierp het gerechtshof dit beroep op dwang. In de rechtsgang van V., maar ook in die van een andere verklikker die voordien zijn brood verdiend had als inbreker, valt op dat de marginale maatschappelijke positie van de verdachte regelmatig benadrukt werd als uitdrukking van zijn of haar algehele immoraliteit.⁷³

Vier van de verklikkers werd een gevangenisstraf van vijftien tot twintig jaar opgelegd, waarbij opvalt dat in twee gevallen de BRvC de door de Bijzondere Gerechtshoven opgelegde straf verhoogde. Adriana V. werd tot de doodstraf veroordeeld, waarvan ze uiteindelijk gratie kreeg. Hoewel eerder gesuggereerd is dat Jodenverklikkers in Nederland in de regel de doodstraf kregen, blijkt uit deze gevallen dat de werkelijkheid wat genuanceerder was.⁷⁴

De Belgische casussen waren ook divers maar toch duidelijker politiek. Het ging vooral om leden van de al vermelde anti-Joodse organisaties. Zij hadden Jodenlijsten opgemaakt en aan de Duitsers bezorgd of Joden ‘ontmaskerd’ in hun pers (met name *Volksche Aanval*, *l’Ami du Peuple* maar ook de *Gazette de Charleroi*). Buiten deze gevallen was er geen sprake van systematische Belgische gerechtelijke onderzoeken naar individuele ‘Jodenverklikkers’. Dit gebeurde enkel bij een handvol in het oog springende gevallen. De Belgische juridische voorwaarden – met name de bewijslast – voor het toepassen van verklikking bleken bijzonder restrictief. Doorgaans moest men beschikken over schriftelijke bewijzen, zoals een brief geschreven door de beklagde. Ook moest er een direct aantoonbaar verband zijn tussen de verklikking en de daaropvolgende arrestatie. Tot slot moesten de gevolgen voor het slachtoffer ernstig genoeg zijn.

In het dossier tegen de Anti-Joodse Centrale – door de aanklagers een ‘verklikkerscentrale’ genoemd – was dat geen probleem. Leider Pierre Beeckmans werd inderdaad mede voor verklikking veroordeeld.⁷⁵ Ook Volksverwering-kopman René Lambrichts werd (onder meer) voor verklikking veroordeeld. Een ander voorbeeld was de veroordeling van de journalist Joseph Archambeau, die (onder meer) veroordeeld werd voor de publicatie van tien namen en adressen van Joden in de *Gazette de Charleroi* van 8 augustus 1942.⁷⁶ Globaal waren dit echter uitzonderingen. Wat het aanmaken van Jodenlijsten betreft, bleek dat de Duitse diensten vaak al via de reguliere Jodenregisters van de gemeenten geïnformeerd waren. In het proces ‘Volksverwering’ stelde de betrokken auditeur dat enkel de informatie die ‘nieuw’ was geweest voor de Duitsers voldoende juridische basis kon

73 Arrest Adriana V., BRvC 25 april 1949 (CABR, inv.nr. 75818) en reactie Bakhoven op cassatiemiddelen Adriaan V., z.d. (CABR, inv.nr. 76399).

74 I. de Haan, ‘Failures and Mistakes: Images of Collaboration in Postwar Dutch Society’, in: R. Stauber (ed.), *Collaboration with the Nazis: Public*

Discourse after the Holocaust (New York 2011) 71-90, aldaar 72; Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 457.

75 Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 834.

76 *Ibidem*, 839.

vormen voor een veroordeling wegens verklikking.⁷⁷ Het bleek echter vrijwel onmogelijk dit jaren na de feiten nog te ontwarren. Verklikking was dus juridisch veel te lastig te bewijzen. Het aangeven van Joden werd in de meeste zaken daarom pragmatisch gebruikt om de politieke collaboratie (artikel 118bis) te versterken.⁷⁸ Dit gold zelfs voor de toch wel meer krasse gevallen, zoals dat van de Antwerpse vrouw Josina K. die haar winkel had gebruikt als een soort ‘Jodenval’.⁷⁹ Deze zaak kreeg ook wat persaandacht, maar uiteindelijk werd deze vrouw enkel veroordeeld voor het generieke ‘politieke collaboratie’ (en dus niet voor verklikking). Het systematisch registreren, identificeren en opsporen van Joden tijdens de bezetting werd met andere woorden nooit erkend als behorende tot één misdrijf dat gelijkgesteld kon worden aan verklikking.

In Nederland daarentegen werd de wetgeving op verklikking in de hier onderzochte zaken relatief vaak toegepast, regelmatig in combinatie met hulpverlening aan de vijand.⁸⁰ Dat was ook het geval bij de hierboven behandelde politieagenten. Het belang van het verschil met België wordt echter helemaal duidelijk als we de globale cijfers bekijken. Voor Nederland telde Belinfante 1342 veroordelingen wegens verklikking.⁸¹ In België werden maar liefst 4101 mensen veroordeeld met verklikking als enige aanklacht (het aantal veroordelingen voor verklikking in combinatie met andere aanklachten was uiteraard nog veel groter).⁸² Hoewel in België dus significant meer mensen voor alleen verklikking werden veroordeeld dan in Nederland, lijkt het beeld voor de toepassing in delicten gerelateerd aan de Jodenvervolging net omgekeerd te zijn. In België werd er in gevallen van verklikking van Joden meestal voor gekozen ‘gewoon’ politieke collaboratie ten laste te leggen. In Nederland kwam de verklikking van Joden sterker op de voorgrond te staan in de processen, omdat de aanklacht vaker bestond uit een combinatie van hulpverlening aan de vijand en verklikking. Dit is een belangrijk verschil, waarvoor niet meteen een sluitende verklaring kan worden gegeven. Een

77 Naar een arrest van het Hof van Cassatie van 16 april 1945. AAG, Administratief Dossier Volksverwerking. Doos 1 2/1-129. Individueel Dossier René Lambrichts. Gerechtelijk syntheserapport over Volksverwerking van de aanklager dd. 14 februari 1947.

78 Zie voor een gedetailleerde uitwerking: Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 831-843.

79 *Ibidem*, 840-841.

80 In België verkoos men toch vaker verklikking niet te gebruiken als de veroordeling ook kon gebeuren via ‘gewone’ politieke collaboratie. Hierdoor verdween de specificiteit van de

Jodenvervolging nog meer in het amalgaam van de algemene anti-Belgische collaboratie. Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 848.

81 Belinfante, *In plaats van bijlagesdag*, 438. Volgens Koos Groen lag dit cijfer bijna twee keer zo hoog op 2500 veroordelingen, maar hij verantwoordt dit cijfer niet. K. Groen, *Als daders slachtoffers worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van Dijk* (Amsterdam 1994) 243.

82 L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952* (Leuven 1991) 204.

hypothese is dat Nederlandse gerechtelijke onderzoeken naar verklikking van Joden globaal over meer betrouwbare getuigen en/of geschreven bewijsmateriaal beschikten. Een andere reden zou kunnen zijn dat het gerecht minder hoge eisen stelde aan de bewijslast, maar dat is lastig te controleren, aangezien de verschillende zaken moeilijk met elkaar te vergelijken zijn.

Gewelddadig en potentieel mediageniek: de concentratiekampbewakers

Tijdens de oorlog richtte de bezetter in beide landen kampen op in het kader van de Jodenvervolging. In België ging het om het transitkamp in de Kazerne Dossin in Mechelen en het concentratiekamp in Breendonk. In Nederland waren er onder andere kampen in Westerbork, Amersfoort en Vught. Het doel en het regime van de kampen verschilden onderling sterk. Dossin en Westerbork waren ‘doorgangskampen’, waar Joden werden verzameld alvorens te worden gedeporteerd. Breendonk was een klassiek concentratiekamp waar politieke en raciale gevangenen onderworpen werden aan systematische terreur. Vught was eveneens een concentratiekamp, maar fungeerde daarnaast enige tijd als doorgangskamp voor Joden. Het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort stond onder leiding van de Sipo-SD en herbergde politieke gevangenen, Joden en ontduikers van de gedwongen tewerkstelling, meestal voor een korte periode. In deze verschillende kampregimes werden ook Belgen en Nederlanders ingeschakeld voor de bewaking. Met deze kampbewakers hebben we nog een vorm van actief daderschap dat – althans op papier – na de bevrijding de basis had kunnen vormen voor een emblematisch ‘didactisch proces’ rond de Jodenvervolging.

Voor Nederland vallen zeven onderzochte gevallen onder de categorie kampbewakers. Zij hebben met elkaar gemeen dat hen specifiek tegen Joodse gevangenen gerichte mishandelingen ten laste werd gelegd. Slechts vier van hen dienden in de Nederlandse concentratiekampen Amersfoort en Vught, de drie anderen waren actief geweest in het Oostenrijkse Mauthausen.⁸³ Eén

83 De rechtsgang van degenen die in Mauthausen hadden gewerkt week nogal af van die van hun collega's uit Vught en Amersfoort en in meer algemene zin ook van die van de andere hier onderzochte collaborateurs. Allereerst duurde het lang voordat duidelijk was dat de mannen niet als gevangenen, maar als bewakers in het concentratiekamp hadden verbleven, waardoor twee van hen pas in 1946 werden aangehouden. Daarnaast bleek het zeer moeilijk om getuigen te vinden. Terwijl de kampbewakers uit Vught en Amersfoort mishandeling en hulpverlening

aan de vijand ten laste werd gelegd, stonden de drie uit Mauthausen terecht wegens oorlogsmisdrijven, bestaande uit mishandeling en doodslag. Dit was een constructie om hen in Nederland terecht te kunnen laten staan: door hun dienstneming bij de Waffen-SS hadden zij immers de Nederlandse nationaliteit verloren. Daarnaast hadden zij hun misdrijven begaan buiten Nederlands grondgebied en was het niet te bewijzen dat er Nederlanders onder hun slachtoffers waren geweest.

persoon uit de Nederlandse selectie bekende tijdens zijn verhoren dat hij van augustus 1942 tot begin 1943 deel had uitgemaakt van het *ss-Wachbatalion* dat kamp Westerbork bewaakte. Hij beweerde echter uitsluitend in opleiding te zijn geweest. In zijn rechtszaak kwam de Westerborkperiode niet aan de orde.⁸⁴ Tegen de Nederlanders die deel hadden genomen aan de bewaking van kamp Westerbork is nooit een centraal proces gevoerd. Dat is waarschijnlijk een gevolg van het feit dat het kamp door verschillende groepen werd bewaakt, soms slechts voor korte periodes: binnen de hekken was er een uit gevangenen bestaande Joodse Ordedienst en daarnaast waren bewakingstaken toegewezen aan de Marechaussee, een Nederlands politiebataljon en enkele *ss*'ers.⁸⁵

De vier bewakers in de concentratiekampen Vught en Amersfoort werd hulpverlening aan de vijand ten laste gelegd. Dat het in de Bijzondere Rechtspleging ontbrak aan een 'standaardmodel' zien we aan het feit dat hun tenlasteleggingen van elkaar verschilden: bij de bewakers van kamp Amersfoort had de hulpverlening bestaan uit het mishandelen van gevangenen, terwijl de *Aufseherin* van kamp Vught zowel mishandeling als hulpverlening wegens haar werkzaamheden in het concentratiekamp ten laste gelegd werd.⁸⁶ Opvallend bij de drie kampbewakers uit Amersfoort en de bewaakster uit Vught was de aandacht voor hun hardhandige optreden. In de motivering van de uitspraak tegen Jo van D. vormde het een overweging:

[...] dat verdachte's wangedrag met name tot uiting kwam tegenover de vrouwelijke Joodse gevangenen, over wier harde lot en hetgeen haar te wachten stond, verdachte niet in het onzekere kan hebben verkeer, doch welke omstandigheid haar tot generlei mededogen ten aanzien van die gevangenen heeft kunnen brengen.⁸⁷

Tijdens het proces tegen de Amersfoortse bewakers bleek dat hun motief in antisemitische gevoelens had gelegen. Hun 'haat tegen de Joden' was naar eigen zeggen een gevolg van hun dienstneming bij de Waffen-*ss* en de propaganda die op hen was losgelaten.⁸⁸ Daarnaast waren hun ervaringen aan het Oostfront vormend geweest. Eén van hen verklaarde tijdens het proces: 'Ik heb veel vermoorde mensen in Rusland gezien en ze zeiden me, dat de Joden dat deden. Daarop kreeg ik een haat tegen de Joden'.⁸⁹ De kampbewakers uit Amersfoort en Mauthausen kregen straffen van vijftien jaar tot levenslang.

84 Hij werd aanvankelijk tot de doodstraf veroordeeld wegens het treden in vreemde krijgsdienst, hulpverlening aan de vijand en doodslag, het laatste vanwege zijn betrokkenheid bij de executie van een groep Joodse onderduikers (CABR, inv.nr. 462).

85 Mailwisseling met Frank van Riet, december 2014.

86 BRvC 2 november 1949 (CABR, inv.nr. 76325 I) en BG Den Bosch, 15 juli 1947 (CABR, inv.nr. 75815).

87 BG Den Bosch, 15 juli 1947 (CABR, inv.nr. 75815).

88 Verklaringen Jan van R., Willem van der N. en Jan G., BG Amsterdam 15 april 1948 (CABR, inv.nr. 76325 I).

89 Verklaring Willem van der N., *ibidem*. De andere twee verdachten deden vergelijkbare uitspraken.

Eén kampbewaker uit Amersfoort werd de doodstraf opgelegd, waarvan hij later gratie kreeg. Hij zat zijn straf echter niet uit: op Tweede Kerstdag 1952 ontsnapte hij met zes andere politieke delinquenten uit de Koepelgevangenis te Breda, waarna hij de rest van zijn leven in Duitsland sleet. De bewaakster uit Vught kreeg een gevangenisstraf van tien jaar.

De Belgische gerechtelijke procedures rond Dossin en Breendonk vormen twee tegengestelde casussen. Twee jaar onderzoek leidde in het voorjaar van 1946 tot het collectieve proces Breendonk (in de populaire beeldvorming bekend als het proces van de ‘Beulen van Breendonk’) waar 23 beklagden terechtstonden, waaronder veertien Vlaamse SS’ers, drie arbeiders en zes slaapzaalbewakers.⁹⁰ Het was wellicht één van de meest gemediatiseerde Belgische processen in de periode 1945-1951. Het leidde tot zestien doodstraffen, waarvan er tien effectief werden uitgevoerd in april 1947. Het Duitse hoofd van het kamp, Philip Schmitt, werd pas in augustus 1949 veroordeeld. Hij was de enige Duitse oorlogsmisdadiger die na de Tweede Wereldoorlog door de Belgen werd terechtgesteld. Vooral in de eerste fase van het bestaan van het kamp werden er Joodse gevangenen geïnterneerd. Die Joodse specificiteit kwam echter helemaal niet aan bod in het gerechtelijk onderzoek of het collectieve proces en leidde op geen enkele manier tot een specifiek narratief.

In tegenstelling tot het Breendonkproces kwam het nooit tot een vergelijkbaar ‘Dossinproces’. Een vroeg onderzoek door de Antwerpse gerechtelijke politie naar de Kazerne Dossin leidde in 1944 tot niets en de onderzoeksresultaten werden in 1945 ook niet meer gebruikt. In de jaren die volgden werd het onderzoek naar het kamp van Dossin wat stuurloos uitgesplitst over diverse aparte onderzoeken van Vlaamse ss’ers en vooral Duitse oorlogsmisdadigers (met name het Brusselse Sipo-SD proces).⁹¹ Dit was best een grote onderzoeksinvestering. In oktober 1949 waren er al 1276 Joodse overlevenden van Dossin verhoord in uiteenlopende onderzoeken.⁹² De verspreide aanpak leidde echter niet tot een duidelijk narratief. De Belgische onderzoekstrategie richtte zich telkens tot zware misdrijven gepleegd in het kamp, naar analogie van Breendonk. Dat was voor Dossin een weinig nuttige vraagstelling. Het was een wezenlijke ontkenning van de rol die Dossin had ingenomen in het vervolgingssysteem. Veel slachtoffers hadden slechts enkele dagen in de kazerne verbleven en vonden dat het kampregime gunstig afstak tegen wat daarna gevolgd was in Auschwitz. Daarnaast konden slachtoffers nauwelijks daders herkennen of incidentele feiten aanhalen. Andermaal keek het Belgische militaire gerecht daarom toch pragmatisch naar andere misdrijven.

Wat ook in het nadeel speelde van de berechting van bewakers in Dossin, was dat Breendonk-leider Schmitt éérst Dossin had geleid. Schmitt

90 P. Nefors, *Breendonk 1940-1945. De geschiedenis* (Antwerpen 2004).

91 Wouters, ‘De Jodenvervolging’, 940-952.

92 *Ibidem*, 941.

Zicht op de Gotische Zaal in het Stadhuis van Mechelen tijdens het proces van de 'beulen van Breendonk'. Dit was één van de meest gemediatiseerde processen van daders onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog in België. Het proces stimuleerde een inclusief narratief van nationaal slachtofferschap. Het kwam nooit tot een gelijkaardig proces over de Dossin Kazerne, het Duitse transitkamp voor Joden in Mechelen. Collectie CEGESOMA, Brussel. Beeldnummer 93204.

werd echter – zeker in de publieke perceptie – enkel als ‘Breendonk-commandant’ terechtgesteld. In contrast daarmee werd het kampregime van zijn opvolger in Dossin, Hans Frank, gunstig geëvalueerd. De verbeteringen die Frank had aangebracht in het kampregime vormden één van de dominante narratieven in het onderzoek. Dezelfde Frank werd bovendien gezocht door de Nederlandse justitie voor feiten gepleegd in bezet Nederland rond de jaarwisseling 1944-1945. Omdat de Belgen meenden dat Frank in Nederland zwaarder zou worden veroordeeld, werd het voormalig hoofd van het Mechelse Dossin-kamp in april 1949 aan Nederland uitgeleverd. De Nederlanders veroordeelden Frank tot zes jaar hechtenis, maar leverden hem al in 1950 uit aan Duitsland.

Nationale rechtspraak en herinneringsculturen

De onderzoeksinitiatieven en rechtszaken tegen Nederlandse en Belgische medewerkers aan de Jodenvervolging vertoonden vooral overeenkomsten. In beide landen was het een moeizame onderneming.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de processen van de onderzochte Belgische en Nederlandse daders uiteindelijk een overwegend gelijklopend narratief produceerden. In essentie reduceerden deze processen de specificiteit van de Jodenvervolging tot een (secundair) onderdeel van anti-nationaal gedrag. Raciale vervolging werd geneutraliseerd als specifiek narratief. Er werden weliswaar cruciale bronnen samengebracht en ook was er de categorische morele afkeuring door de aanklagers. Maar de impact hiervan was verwaarloosbaar in het licht van de narratieven die in de vonnissen werden vastgelegd. Het meest frappante Belgisch-Nederlandse verschil is de verschillende toepassing van ‘verklikking’. In Nederland werd het aangeven van Joden vaker juridisch als ‘verklikking’ bestempeld. Een duidelijke verklaring daarvoor hebben we niet. Alleszins lijkt dit geen significante impact te hebben gehad in latere beeldvorming.

De gerechtelijke uitkomsten van deze onderzoeken en processen creëerden geen nieuwe narratieven. Integendeel, ze ondersteunden of bekrachtigden een al bestaande maatschappelijke ontwikkeling in de visie op de bezettingstijd en Jodenvervolging. De medewerking van de Antwerpse politie is het beste voorbeeld. Ontegensprekelijk is er een verband tussen de gerechtelijke beslissingen tot seponeringen en de daaropvolgende decennialange stilte rond de opmerkelijke gebeurtenissen in Antwerpen tijdens de zomer van 1942. De medewerking van de Antwerpse politie aan de grote Jodenrazzia's was nooit een geheim. De feiten zelf waren publiek bekend en beschikbaar voor iedereen die daar waarde aan wilde hechten. Maar pas vanaf de vroege jaren negentig werd dit gegeven plots opnieuw ‘ontdekt’, waarna de Antwerpse burgemeester zich uiteindelijk gedwongen zag tot officiële excuses in 2007. De gerechtelijke seponering in 1945 was

een bevestiging van een maatschappelijke normering, maar versterkte evenzeer de impact van die maatschappelijke beslissing tot afsluiten. Mede door dit sterke juridische ‘mandaat’ kon dat afsluiten decennialang standhouden.

Een andere manier om de impact te evalueren zijn de eventuele nieuwe politieke initiatieven die genomen konden worden in de directe nasleep van een gerechtelijk proces. De Belgische tegenstelling Breendonk-Dossin maakt concreet hoezeer de dossiers uiteenliepen. Amper één maand na het vonnis van het Breendonk-proces werd het eerste wetsvoorstel ingediend om van Breendonk een ‘nationaal gedenkteken’ te maken. Dat gebeurde vervolgens bij wet van oktober 1947.⁹³ Het specifieke Joodse slachtofferschap was al tijdens het proces van Breendonk afgevlakt en het herinneringsbeleid bevestigde dit. De Belgisch-patriottische herinneringspolitiek lag dus volledig in het verlengde van een gerechtelijke beslissing. Maar ook de Joodse gemeenschap zelf schreef zich in het Belgisch nationale paradigma in.⁹⁴ Het Graf van de Onbekende Soldaat, de Nationale Schietbaan en het kamp van Breendonk werden de centrale *lieux de mémoire* voor de Joodse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog – en niet de Dossinkazerne. Het sluitstuk was de politieke beslissing van 1947 om ‘raciaal gedeporteerden’ niet als aparte officiële slachtoffercategorie te erkennen. Er is een verband tussen het uitblijven van een ‘proces-Dossin’ en het feit dat de kazerne vervolgens een culturele *lieu d’oubli* werd. De Mechelse kazerne zou uiteindelijk door projectontwikkelaars omgevormd worden tot privé-appartementen voor gezinnen die geen idee hadden op welke plek zij woonden. Pas in 1996 kwam er plaats voor een (bescheiden) museum.

Ook de publieke verslaggeving in de media in beide landen sloot aan bij de neiging de periode af te sluiten. Specifieke processen (zoals dat van Lauterborn-Volksverwering) konden rekenen op grote maar zeer kortstondige pers aandacht. In Nederland werd over de meeste hier onderzochte rechtszaken wel bericht, maar veelal zeer beknopt.⁹⁵ De verslagen raakten gemakkelijk ondergesneeuwd tussen de spectaculairdere grote nationale en internationale rechtszaken. Er was geen draagvlak voor significante publieke aandacht. In zowel België als Nederland verschenen tussen 1944 en 1947 al diverse geschriften over de Jodenvervolging.⁹⁶ Deze geschriften werden nauwelijks opgemerkt. Over het algemeen werden Joodse slachtoffers in de publieke opinie tussen 1944 en 1951 volledig geassimileerd met de andere

93 B. Benvindo, ‘Les autorités du passé: Mémoires (in)disciplinées du camp de Breendonk, 1944-2000’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (verder BNTG) 2-3 (2012) 48-78.

94 L. Saerens, ‘Van vergeten naar gegeerd. Dossin en de Joodse herinnering’, *BNTG* 2-3 (2012) 138-169.

95 Van zes rechtszaken werden geen krantenberichten teruggevonden.

96 Saerens, *Vreemdelingen*, xxxi-xxxii. In Nederland bijvoorbeeld: S. de Wolff, *Geschiedenis der Joden in Nederland: laatste bedrijf* (Amsterdam 1946) en H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947).

slachtoffercategorieën, wat een breder Europees fenomeen was.⁹⁷ Vanaf 1946 zou aandacht binnen de Belgische publieke opinie trouwens steeds meer geabsorbeerd worden door de Koningskwesitie; een typisch Belgisch probleem waarbij de Jodenvervolging geen aansluiting had. Een ander onderdeel was het bronnenmateriaal. In België werd veel essentieel bewijsmateriaal verzameld. Dat gebeurde echter stuurloos en gefragmenteerd. Mede ook door de ontoegankelijkheid, raakten die documenten vervolgens in de vergetelheid.

Al deze elementen samen hadden een grote impact op het uitblijven van de geschiedschrijving van de Jodenvervolging in België. De eerste die voorzichtig (en onopgemerkt) wees op het antisemitisme binnen Vlaamse collaborerende partijen was niet toevallig een Nederlander, Arie Willemsen, in zijn proefschrift van 1958. In de nasleep van het Eichmannproces publiceerde de Antwerpenaar Ephraïm Schmidt in 1963 een eerste poging tot studie van de Belgische (Antwerpse) situatie. Hij beschikte nauwelijks over cruciale bronnen en omzeilde bovendien het Belgisch daderschap. Het werk van Betty Garfinkels uit 1965 was een lofzang op de Belgische ‘omstaanders’.⁹⁸ Zo bevestigde de Belgische geschiedschrijving de gerechtelijke afsluiting verder.

Datzelfde gold echter ook voor de wetenschappelijke geschiedschrijving in Nederland, die juist uitzonderlijk vroeg op gang kwam en veel publiek bereikte. Abel Herzbergs *Kroniek der Jodenvervolging* verscheen al in 1950. In datzelfde jaar ontving Jacques Presser de opdracht voor *Ondergang*, dat uiteindelijk in 1965 verscheen en waarvan binnen een jaar 141000 exemplaren werden verkocht. Het feit dat het werk van Presser en later dat van Loe de Jong geproduceerd werd onder de vleugels van het in 1945 opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIO), leidde ertoe dat hun onderzoek naar de Jodenvervolging ‘direct als een integraal onderdeel van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog werd beschouwd’.⁹⁹ Nederlands (mede)daderschap als zodanig stond in de geschiedschrijving van de ‘grote drie’ geschiedschrijvers van de Jodenvervolging niet centraal.¹⁰⁰ Herzberg beschouwde de Jodenvervolging als een on-Nederlands gegeven dat niet voortkwam uit de eigen samenleving. Presser signaleerde wel de Nederlandse medewerking aan de vervolging en het ‘falen’ van de

97 Bijvoorbeeld: P. Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965* (Cambridge 2000) 293-306 en N. Ragaru, ‘Juger les crimes antisémites avant Nuremberg: L’expérience du Tribunal populaire en Bulgarie (novembre 1944-avril 1945)’, *Histoire@Politique* 26 (2015) 1-19, aldaar 15-17.

98 A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme 1914-1940* (Groningen 1958); E. Schmidt, *Geschiedenis van de joden in Antwerpen* (Antwerpen 1963); B. Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale, 1940-1944* (Brussel 1965).

99 C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam 1998) 303.

100 De Haan, *Na de ondergang*, 32.

samenleving in dat opzicht, maar stelde altijd het Duitse initiatief centraal.¹⁰¹ Bij De Jong, wiens werk over de Jodenvervolging pas later verscheen, lag het genuanceerder.¹⁰² Toch hebben de fenomenen van Nederlandse politiemedewerking, verklikking en kampbewakers geen prominente plaats in *Koninkrijk*. De Nederlandse geschiedschrijving bevestigde dus aanvankelijk ook het afsluitende narratief dat de gerechtelijke procedures hadden gestimuleerd, hoewel de impact van de RIOD-geschiedschrijving zich daarna geleidelijk deed voelen.

De unieke rol van het RIOD creëerde al in een heel vroege fase een nauwe band tussen de rechtspleging en de historische collectievorming van oorlogsarchieven. Die collectievorming was echter gedurende deze eerste fase gericht op de directe afwikkeling van de bezetting (opsporing van vermisten, rechtspleging), het redden van documenten en het ontsluiten ervan.¹⁰³ Deze collecties reikten allesbehalve heldere narratieven aan die onmiddellijk inzetbaar waren voor een geschiedschrijving die vervolgens een heersende consensus kon deconstrueren.

Een ander en vaker over het hoofd gezien belangrijk verschil met België was de maatschappelijke contestatie van onderuit. In Nederland zijn veel vroeger dan in België voorbeelden van ‘herinneringsincidenten’ rond ‘eigen’ daderschap in de Jodenvervolging; schandalen die de publieke opinie fundamenteel beroerden. Behalve de ophef rondom de (Duitse) ‘vier van Breda’ was er in 1956 bijvoorbeeld de ‘affaire Schokking’, waarin de toenmalige burgemeester van Den Haag aftrad nadat naar buiten was gekomen dat hij tijdens de bezetting een Joods gezin had aangegeven.¹⁰⁴ Het zijn vooral dit soort incidenten die cruciaal waren om het stilzwijgen te doorbreken, dat ook in Nederland was opgetreden na het juridische afsluiten van deze zaken. Gedurende de jaren vijftig kwam de Jodenvervolging regelmatig in de media. Vanaf de jaren zestig nam dit toe, niet alleen als gevolg van rechtszaken in Israël en Duitsland maar ook door Nederlandse ‘affaires’ zoals die rondom Friedrich Weinreb en Pieter Menten.

101 *Ibidem*, 25 en 28.

102 In het in 1975 verschenen zesde deel van zijn magnum opus *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* besteedde De Jong wel aandacht aan de rol van collaborateurs in de Jodenvervolging, bijvoorbeeld als hij enkele pagina's wijdt aan de Jodenjagers van de Colonne Henneicke, waarbij hij zich baseert op hun naoorlogse berechting. Eerder, in de televisieserie *De Bezetting*, citeerde hij uit de aantekeningen van een 'nsb-agent', waarschijnlijk een lid van de Colonne Henneicke. Toen dit deel van *Koninkrijk*

verscheen was er echter wel, onder invloed van verscheidene herinneringsincidenten (zie verder) een maatschappelijke interesse voor Nederlands (mede)daderschap in de Jodenvervolging ontstaan.

103 A. van Bockxmeer, *De oorlog verzameld. Het ontstaan van de collectie van het NIOD* (Amsterdam 2014).

104 P. Romijn en E. Schumacher, 'Transitional Justice in the Netherlands after World War II', in: N. Wouters (ed.), *Transitional Justice and Memory in Europe 1945-2013* (Cambridge 2014) 133-172, aldaar 152-153.

België kende ook wel incidenten, maar de dossiers die aanleiding gaven tot schandalen bleken toch vooral die zaken die aansloten bij de klassieke politieke en communautaire breuklijnen. De Jodenvervolging vond daarin geen plaats. Het verschil met België was dat de Nederlandse herinneringsincidenten rond de Jodenvervolging geleidelijk aansluiting vonden bij meer algemene nationale maatschappijkritiek.¹⁰⁵ De rol van Nederlanders in de Jodenvervolging en ook de vermeende mislukking van de Bijzondere Rechtspleging werden instrumenten om het establishment aan te vallen.¹⁰⁶ Bij de ‘ontdekking’ van het eigen (mede)daderschap werd echter zelden teruggesproken op de processen uit de jaren veertig. Het was net omgekeerd: de maatschappelijke verontwaardiging draaide deels om de ontdekking dat bepaalde zaken blijkbaar niet of gebrekkig terecht waren.

Besluitend: de Belgische en Nederlandse daderprocessen van de jaren 1940 liepen dus parallel en hadden aanvankelijk een vergelijkbare impact. De *trial narrative* van de rechtszaken tegen Nederlandse en Belgische collaborateurs bevestigde een naoorlogse consensus waarin medewerking aan de Jodenvervolging een secundair onderdeel was van antinationale collaboratie. In zowel Nederland als België raakten de processen en onderzoeksinitiatieven van eind jaren veertig in de vergetelheid. De casussen tonen daarmee aan dat rechtszaken ook een heel andere functie konden hebben dan de bekende iconische processen die breukmomenten tweewegbrachten in de herinneringscultuur.

De kleinschalige rechtszaken en onderzoeksinitiatieven hadden in plaats van een agenderende juist een afsluitende functie. Ze vormden een gerechtelijke bevestiging van een bestaande of zich vormende politieke en culturele consensus. De Nederlandse casus suggereert dat maatschappelijke contestatie van onderuit belangrijk was om dit soort ‘juridische sluiting’ geleidelijk te doorbreken. Die contestatie ontstond los van de eerder gevoerde processen maar was er wel een reactie op (namelijk: het aanklagen van een gebrek aan berechting). In Nederland werd de geschiedschrijving in de jaren zestig beïnvloed door maatschappijkritische tendensen waaruit vooral verontwaardiging sprak over de detestabele rol van delen van de Nederlandse bevolking tijdens de bezetting en de vermeende laksheid van de naoorlogse rechtspleging. De verwijzing naar de Jodenvervolging maakte er zo deel uit van een nationale contestatie.

De Belgische casus toont dan weer aan hoe sterk en duurzaam dat maatschappelijke afsluiten kan zijn als geschiedschrijving en de *civil society agency* van onderuit ontbreken. In België groeven de onderzoeken en processen de maatschappelijke prioriteiten van 1945-1951 diep in de collectieve herinneringen in. Voor de geschiedschrijving was het vervolgens een grote uitdaging om een juridisch vastgelegde uitspraak over oorlogsmisdaden of schendingen van de mensenrechten in het publieke

105 *Ibidem*, 151.

106 Romijn, Snel, *streng en rechtvaardig*, 15-16.

bewustzijn te wijzigen. In de Belgische casus zien we dat dit pas gebeurde in de jaren tachtig, toen historicus Maxime Steinberg de Jodenvervolging op de publieke agenda zette, opmerkelijk genoeg ook naar aanleiding van een proces: in West-Duitsland tegen het hoofd van de anti-Joodse afdeling in Brussel.

Nico Wouters (1972) is academisch coördinator bij CEGESOMA in Brussel en gastprofessor bij het departement Geschiedenis van de Universiteit van Gent. Zijn belangrijkste interessevelden zijn: de (nasleep van) de Tweede Wereldoorlog en de rol van overheden in herinneringspolitiek. Enkele recente publicaties: Veerle Vanden Daelen en Nico Wouters, ‘“The Lesser Evil” of Jewish Collaboration?: The Absence of a Jewish Honor Court in Postwar Belgium’, in: Laura Jockusch en Gabriel N. Finder (eds.), *Jewish Honor Courts: Revenge, Retribution, and Reconciliation in Europe and Israel after the Holocaust* (Detroit 2015) 197-224; Koen Aerts en Nico Wouters (eds.), *Mondelinge geschiedenis in België en de (de-) constructie van collectieve herinnering* (Themanummer Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis 92:2 (2014)); en Nico Wouters (ed.), *Transitional Justice and Memory in Europe (1945-2013)* (Antwerpen, Cambridge 2014). Wouters monografie *Mayoral Collaboration under Nazi Occupation: Belgium, the Netherlands and the North of France (1938-1946)* (New York: Basingstoke) verschijnt in 2016. E-mail: nico.wouters@cegesoma.be.

Jan Julia Zurné (1988) werkt aan het CEGESOMA en de UGent aan een proefschrift over de houding van de Belgische magistratuur ten opzichte van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse cases uit dit artikel komen uit haar masterscriptie voor de onderzoeksmaster aan de Universiteit van Amsterdam. Recente publicaties: Karla Vanraepenbusch en Jan Julia Zurné, ‘Bevrijding! Belgen in de Duitse kampen’, *Témoigner/Getuigen* 122 (2016) 8-12; Bruno De Wever e.a. (eds.), *Knack Historia. België 40-45* (Roeselare 2015); Jan Julia Zurné, ‘Forces Armées Néerlandaises de l’Intérieur (Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten)’, ‘Van Randwijk, Hendrik’ en ‘Wilhelmine, reine des Pays-Bas’, in: Jean-François Muracciole en Guillaume Piketty (eds.), *Encyclopédie de la Seconde Guerre mondiale* (Parijs 2015) 468, 1361-1362 en 1416-1417. E-mail: janjulia.zurne@cegesoma.be.